

הרב יעקב חנניה וינגרטן

צורת התיתורא בתפילין

הנני בזה להציע ענין אחד אשר נשתרש בדורות האחרונים, ולענ"ד נראה כי נכון לתקנו ולהחזיר עטרה ליושנה.

ידוע דנקטינן (שו"ע או"ח סי' לב סעיף לט) להלכה כדעת הפוסקים שצריך לרבע את התיתורא של התפילין [הוא החלק התחתון של התפילין הבולט מעט מכל צדדי הבית] בריבוע שווה במדה אחת מכל צדדיו שיהיה ארכו כרחבו ממש, ולא ריבוע ארוך [מִלְפָּן].¹ והיות כי ביחד עם המעברתא [הוא החלק שבולט הרבה מהתפילין אשר בו עוברת הרצועה] נמצא שיש צורה של ריבוע ארוך, לכן כתבו הפוסקים (ראה לשונם לקמן) שיש לחתוך בשני צדדי המעברתא, כדי שיהיה ניכר שאין המעברתא חלק מהתיתורא ואז תשאר התיתורא בצורת ריבוע שווה.

והנה בזמנינו נוהגים עושי הבתים שלא לחתוך את כל רוחב המעברתא משני צדדיה, אלא רק עושים חריץ בשני צדדי התפילין במקום שמסתיים ריבוע התיתורא ושם חותכים בכל צד מהמעברתא רק כפגימה קטנה (ראה ציור מס' 1). אמנם לענ"ד זה נגד משמעות לשונות הפוסקים כמו שיובא לקמן, וכן זה נגד המנהג הישן שלא היה כך, כי המנהג הישן היה לחתוך את כל רוחב המעברתא ולא רק לעשות בה פגימה (ראה ציורים 2-3), וכפי שרואים בתמונות וציורים של תפילין ישנים (ראה בתמונות בסוף ספר 'פרי אליעזר - קשר תפילין' של הרה"ג ר' אליעזר פולק שליט"א - חלק מהם העתקתי בסוף המאמר), וכן כתב בספר תורת הלוי (על הלכות סת"ם עמ' רסג הערה צב) בשם הגר"ש ואזנר זצ"ל דבזמנים הקודמים עשו את המעברתא קצר יותר מהתיתורא, והיום עושים לנוי התפילין שהמעברתא עצמה הוא בגודל התיתורא, אלא שחותכין בתיתורא לפני המעברתא ועושים שם שקע שיהיה ניכר ריבוע התפילין. עכ"ד.

ואולי יתכן שיש יותר נוי בתפילין של זמנינו, אבל לכאורה נראה כי יש בהם ג"כ שאלה גדולה של הפסד הריבוע. כי לכאורה דווקא בשנים עברו שהיתה המעברתא כולה יותר קצרה מהתיתורא, והיה ניכר היטב שאין למעברתא כלום עם התיתורא, שהרי קו הגבול של התיתורא נסתיים לגמרי, ושפיר היה התיתורא מרובע בשווה. אבל בזמנינו שרק עושים פגימה

1 בשו"ע שם כתב לגבי ריבוע התפירה שיהיה ריבוע מכוון ארכו כרחבו, ושוב כתב עוד שצריך לרבע גם מקום מושבן דהיינו התיתורא. ופשוט שכוונתו שגם התיתורא תהיה בריבוע מכוון ארכו כרחבו ולא ריבוע ארוך, וכן מפורש ברא"ש (הלכות תפילין סי' ט) ובספר התרומה (סי' רט) שריבוע התיתורא דינו ממש כריבוע התפירה, וכן פסקו השו"ע הרב (סעיף נט וסעיף סו) והמשנה ברורה (ס"ק קעו).

במקום שמסתיים התיאור ומתחיל המעברתא, ומיד אחרי הפגימה חוזר המעברתא להיות באותו גודל של התיאור, א"כ נמצא שקו הגבול של התיאור ממשיך באותו גבול מיד אחרי הפגימה, וממילא לכאורה המעברתא והתיאור נראים יחדיו ריבוע ארוך שיש בשני צדדיו איזה פגימה ואין רואים בתפילין שום ריבוע שוה.

והנה בודאי לכתחילה ראוי לעשות כמו ציור מס' 2, ששם כל רוחב המעברתא קצר יותר מהתיאור. אמנם גם ציור מס' 3 יתכן דעדיין שפיר דמי, שהרי אע"פ שהמעברתא בקרן זוית שלה נוגעת מול קו הגבול של התיאור, מ"מ אין קו הגבול של המעברתא באותו כיוון של התיאור, שהרי גבול התיאור הולך בקו ישר ואילו גבול המעברתא הולך בקו אלכסון, ולכן אף שבקרן זוית יוצא קו הגבול של המעברתא כ"כ עד מול קו הגבול של התיאור, מ"מ אפשר לומר כי כיון שניכר שהכיוון של כל קו שונה אין סברא לומר שמצרפים המעברתא לתיאור לומר שהם יחדיו ריבוע ארוך. אבל עכ"פ ציור מס' 1 שהוא האופן שעושים בזמנינו, נראה דזה בודאי לאו שפיר הוא.

ואכן בלשונו הפוסקים משמע בפירוש שצריך שהמעברתא תהיה יותר קצרה מהתיאור, ויש לחתוך כל צדדי המעברתא עד שהיא תהיה פחות ארוכה מהתיאור, ולא כמו בזמנינו שעדיין המעברתא ארוכה בדיוק כמו התיאור ורק יש בה פגימה בחלק ממנה.

דזה לשון הרא"ש (הלכות תפילין סי' ז): מעברתא וכו' חותכים ממנו בצד השלם משני צדדין ומניח בו באמצע להכניס בו הרצועות.

עוד כתב הרא"ש (שם סי' ט): מקצרים בליטת הכפל מקום שהרצועה עוברת בו דהיינו מעברתא, וחותכין אותו משני צדדין שלא תהיה המעברתא רחבה כמו התיאור כדי שיהיה ניכר ריבוע [של] התיאור שהוא מושב התפילין.

עוד כתב הרא"ש בקיצור תיקון תפילין (שם סוף סי' לא): יחתוך המעברתא משני צדדין שלא תהא רחבה כמו התיאור כדי שיהא ניכר הריבוע של התיאור.

וכן כתבו הטור והשו"ע (או"ח סי' לב סעיף מד) שיחתוך המעברתא משני צדדין שלא תהא רחבה כמו רוחב התיאור כדי שיהא ניכר ריבוע של התיאור.

ברור ביותר הוא לשונו של רבינו ירוחם (נתיב יט חלק רביעי): מעברתא וכו' חותך ממנו בצד השלם מב' צדדין מעט ונשאר באמצע מעט.

כמו"כ הוא לשון הברוך שאמר (דף יז): המעברתא וכו' יקצר מב' צדדים נגד התיאור וכו', שתהא המעברתא כמגן קטן, כדי שתהא התיאור מרובע לגמרי.²

לאור כל זאת נמצא כי בודאי יש להקפיד שתהיה המעברתא חתוכה בשלימות משני צדדיה כראוי עד שכולה תהיה קצרה מאורך התיאור, כמשמעות הפוסקים וכהמנהג הקדום.

כאשר דנתי בענין זה עם הרה"ג ר' אליעזר פולק שליט"א, צידד לומר שמכיון שכתב המשנה ברורה (סי' לב סעיף לט ביאורה"ל ד"ה נתקלקל ריבוע) שריבוע התפילין שנפגם באמצע אחת מדפנותיו פסול, הרי רואים מזאת שפגם באמצע הדופן מקלקל הריבוע, וא"כ ה"נ אפילו נאמר שהתפילין שבזמנינו נחשבים כריבוע ארוך, מ"מ כיון שפגמוהו בדפנות נתקלקל הריבוע הארוך וא"כ ממילא אין מחשבינן אותו אלא עד מקום הפגם, וכיון שעד מקום הפגם הוא ריבוע שוה שפיר נקרא ריבוע שוה ולא ריבוע ארוך. אמנם לענ"ד פשוט

2 בספר זכרון אליהו (פ"ח סי' ה) אע"פ שג"כ הבין שדעת כל הראשונים והשו"ע היא כי יש לחתוך את המעברתא לגמרי משני צדדיה, מ"מ כתב שם שהברוך שאמר שכתב 'כמגן קטן' כוונתו לחיתוך שנהוג בזמננו. אולם כמדומני שפשטות לשונו של הברוך שאמר היא לחתוך את המעברתא מצדדיה לגמרי ורק להשאיר ממנה חתיכה קטנה (כמו מה שהזכיר לגבי השי"ן שבתפילין של ראש 'מגן קטן' - שכוונתו שם כפי הנראה לחתיכה קטנה), וכן אמר לי הרה"ג ר' ישראל אשר שיינפלד שליט"א.

ש"פ שפגם באמצע הדפנות מקלקל את הריבוע, מ"מ הוא עדיין נקרא 'ריבוע מקולקל' כי צורתו בכללות היא ריבוע ולא נתבטל שמו לגמרי ממנו³, וא"כ ה"ה בריבוע ארוך אע"פ שפגמו בדפנותיו מ"מ עדיין ריבוע ארוך הוא, אלא שהוא 'ריבוע ארוך מקולקל' ואינו נחשב משום הפגימה לצורה חדשה של ריבוע שווה⁴.

כן דברתי בזה עם הרה"ג ר' ישראל אשר שיינפלד שליט"א (מגדולי העוסקים בעשיית הבתים בהידורים רבים), ואמר כי עצם הדבר שלא חותכים את המעברתא כדי שיהיה יותר נאה - דבר זה בעצמו הוא גריעותא אחת גדולה, כי כאילו רוצים שהתפילין ייראו בצורת מלבן שזה נראה יותר נוי מצורת ריבוע. אלא שלמעשה אמר לי שמצד הסברא יש לומר שהמעברתא בעצם איננה חלק מהתיתורא והיא רק כבית יד, וא"כ בהיכר בעלמא שעושים פגימה בין התיתורא למעברתא סגי. אך מ"מ הסכים שמשמעות הפוסקים היא לחתוך המעברתא בשלימות ושכן היה המנהג הקדום ובודאי הכי עדיף טפי.

ומצאתי בספר פי כהן - תפילין (מהרה"ג ר' יששכר דוב אייכארן שליט"א, עמ' קמ ואילך) שכתב ג"כ כעין סברה זו שהמעברתא דבר נפרד היא מצד עצמה שהיא משמשת רק למעבר הרצועה ולכן אינה מגרעת כלל את ריבוע התיתורא אף אם לא חותך ממנה כלום, אלא שמ"מ בעינן שיהא היכר שהתיתורא אינה חלק מהמעברתא ולכן די בהיכר כל שהוא. והוא מדייק זאת מלשון הראשונים הנ"ל שכתבו שצריך לחתוך המעברתא כדי שיהיה ניכר הריבוע, הרי שבעצם אין המעברתא מקלקלת את הריבוע של התיתורא וכל החיתוך הוא רק כדי שיהיה ניכר הריבוע.

אולם לענ"ד אין סברא זו נכונה ואין כלל כוונת הראשונים לומר שדי בהיכר כל שהוא, דא"כ מדוע הוצרכו הראשונים להטריח אותנו להוריד חתיכה מן המעברתא, הרי היה די שרק נעשה חריץ בין המעברתא לתיתורא בשני הצדדים ויהיה היכר היכן מסתיים ריבוע התיתורא⁵, אלא על כרחך שאין די בהיכר בעלמא, אלא צריך שיהיה לתיתורא ממש צורת ריבוע. ומה שמשמע מלשון הראשונים שדי בהיכר, פשוט שאין כוונתם לומר שדי בהיכר גרידא, אלא כוונתם לומר שסוף סוף אף כאשר חותך את המעברתא כולה משני צדדיה ועושה אותה קצרה, עדיין אין כאן כל דיני ריבוע, שהרי עדיין המעברתא דבוקה לחלק מן התיתורא והיה הו"א שהמעברתא פוסלת את ריבוע התיתורא כיון שהיא בולטת ממנו⁶, לזה כתבו הראשונים כי אין המעברתא מקלקלת את הריבוע לאחר שקיצרו אותה, כיון שעכ"פ ניכר שיש לתיתורא צורת מרובע שווה, שזה הוא הדין כאן שמספיק שיהיה ניכר הריבוע⁷.

3 כעין שמצאנו לענין אותיות שיש בהם פסול קל (עיין סי' לב סעיף כה) ש"פ ש"פ שהם פסולות מ"מ שמם עליהם ויכולים לתקנם ואין בהם פסול דשלא כסדרם.

4 ועוד יש להוסיף, שהרי יש שנקטו (שאלת שלמה ח"א סי' פג אות ב, שו"ת ארץ צבי עמ' 46 בהערה למטה ד"ה עו"ל, שו"ת בית אבי"ח סי' ב, מנחת יצחק ח"ו סי' א) שריבוע שפגם באמצע דפנותיו לא נתקלקלה צורתו והוא כשר, וא"כ לדבריהם נמצא בודאי שהתפילין של זמנינו הינם ריבוע ארוך, שהרי הפגימות באמצע דפנותיהם אינם מקלקלים את שמם. [וידידי הרה"ג ר' שמעון אדלר שליט"א הראה לי את דברי המשנה ברורה (סי' לג ביאורו"ל ד"ה לחוש) שם מבואר שדעתו כי ריבוע אינו נפסל א"כ נפגם בזויות ולא אם נתקלקל באמצע, וצ"ע בשיטת המשנ"ב בזה].

5 כמו שמועיל היכר חריץ בין ארבעת הבתים של ראש. [ואולי יש לחלק ולתרוץ בדוחק, שחריץ הוא היכר דק מאוד ולכן אינו חשוב היכר אלא לגבי בתים של ראש ששם חריץ ארוך מצד אחד של הבית עד צידו השני, משא"כ לגבי המעברתא ששייך לעשות רק חריץ קצר מהצדדים, לכן אינו ניכר כלל ומשו"ה צריך להוריד חתיכה ממש מן המעברתא. אמנם יהיה איך שיהיה, נראה פשוט וברור שאין כלל כוונת הראשונים לומר שלגבי חיתוך המעברתא די בהיכר כל שהוא, שהרי הם עצמם כותבים לחתוך את המעברתא לגמרי משני הצדדים עד שתהיה קצרה מהתיתורא, ואינם מדברים כלל מענין היכר כל שהוא].

6 כמו שמבואר בזבחים (סב:) לגבי המזבח, שריבועו נפסל אם מצמידים לו את הכבשים.

7 בטעם הדבר מדוע לגבי תפילין די במה שריבוע התיתורא ניכר ואין נפסל הריבוע בבליטת המעברתא [לאחר שקיצרו אותה] ואילו לגבי מזבח נפסל הריבוע בבליטת הכבשים (כמובא בהערה הקודמת), כתבו

אבל מ"מ בעינין שיהיה ניכר היטב צורת הריבוע ולא רק היכר בעלמא, וכן מפורש בספר התרומה (סי' רט) שכתב שצריך שהריבוע של התיתורא יהא ניכר בטוב, ומשמע בלשונו שאין די בהיכר כל שהוא אלא צריך שיהיה ניכר בטוב. והשתא כיון דבעינן היכר בטוב, והיינו שיהיה ניכר בטוב צורת הריבוע של התיתורא כמו שמבואר היטב בלשונות הראשונים, ולא די שרק שיהיה ניכר בטוב היכן מתחיל המעברתא, א"כ נראה כי בחיתוך של זמנינו עכ"פ אין ריבוע התיתורא ניכר בטוב, דסוף סוף הרי יש לתפילין צורת ריבוע ארוך פגום ולא צורת ריבוע שווה.

ליתר שאת הראיתי את התפילין שלנו מהצד שלמטה לכמה קטנים שאינם חו"ט ושאלתיים איזו צורה הם רואים כאן, וכולם אמרו פה אחד שהם רואים מִלְכָּן שיש לו פגיונות בצדדיו ולא ריבוע שווה. [אמנם אע"פ שלא מצאנו בפוסקים בדבר בכעין זה שישאלו לקטנים, מ"מ אם לקטנים אינו ניכר הריבוע, מה מועיל מה שניכר לגדולים, הרי הגדול יודע שצריך להיות מרובע ולכן הוא יאמר שזה ניכר ואפילו אם היו עושים רק חריץ היה הגדול אומר שניכר שזה ריבוע].

לאחר שכתבתי כל זאת מצאתי שכבר נשאל בזה הגר"י ליברמן שליט"א (שו"ת משנת יוסף ח"ז סוף סי' ד) מדוע לא חותכים את המעברתא בשלימות כפשטות השו"ע. והשיב בבקיאיתו הגדולה כי המהרש"ל בביאורו לסמ"ג (עשה כב) כתב וז"ל: מעברתא מקצרים - ובטור משמע שחותכה אותה בשיפוע כמו שאנו עושים. עכ"ל המהרש"ל. הרי שמנהג הקדמונים היה כן. עכ"ל הגר"י ליברמן.⁸

והנה לא זכיתי להבין את דברי המהרש"ל היכן ראה בטור שצריך לחתוך בשיפוע, אבל עכ"פ לענ"ד יותר נראה לומר שכונת המהרש"ל שהיו חותכים את כל המעברתא בשיפוע עד הקרן זוית (ציור מס' 3) ואין שום משמעות בלשון המהרש"ל שהוא קאי על החיתוך של זמנינו (ציור מס' 1) שחותכים רק חלק מהמעברתא [שעל חיתוך זה יותר מתאים לכתוב 'פגימה' מאשר 'שיפוע'].

שלחתי את הדברים הללו אל הגר"י ליברמן שליט"א, ואמר לי שבתפילין שלו עצמו הוא רואה כי הבית של יד חתוך בצורה הנהוגה בזמנינו (ציור מס' 1) והבית של ראש חתוך בשיפוע עד הקרן זוית (ציור מס' 3) ושניהם נעשו ע"י 'בתים מאכערס' מובהקים בעיה"ק ירושלים ואינו יודע מה לומר בזה. למעשה אמר לי שאשאל את הגאון ר' משה קרויזר שליט"א בעל מח"ס תפלה למשה.

האחרונים כמה סברות: א' שצריך דין ריבוע הוא רק בזויות ולא בדפנות (ראה לעיל הערה 4), משו"ה לגבי תפילין מכיון שקיצרו את המעברתא נשארו זויות התיתורא מרובעות, משא"כ לגבי מזבח ששם הגיעו הכבשים עד הזויות (מנחת יצחק ח"ו סי' א, אולם ראה בספר חמדת שאול - שפירא - עמ' 88 שגם במזבח היו יכולים לעשות שהכבשים יהיו רק באמצע דופן המזבח ולא בזויות ומדלא עשו כן מוכח שגם באופן זה נפסל הריבוע, וע"ע בספר תורת מרדכי - רבינוביץ - קונטרס חובת הקודש סי' ה אותיות ד-ה שהסתפק בזה אולי היה איזה הכרח שיהיו הכבשים דווקא בקרן זוית). ב' משום דבתפילין אי אפשר בעינין אחר דהרי המעברתא היא הלכה למשה מסיני (חמדת שאול שם ושבת הקהתי ח"ה סי' ער, אולם ראה במנחת יצחק שם שדחה סברא זאת). ג' בדמזבח איכא קרא יתירא לפסול את הריבוע בכל אופן שהוא (חמדת שאול ושבת הקהתי שם). ד' שבתפילין כיון שיש תפירות שגם הם מרובעות עי"ז ניכר יותר ג"כ ריבוע התיתורא (תורת מרדכי שם).

8 עיי"ש עוד שכתב: ואם אנו רוצים לתת לו טעם, י"ל כדי שהתיתורא תשב טוב על הראש והקיבורת, עשו מעברתא רחבה כמו התיתורא, כדי שלא תזוז אנה ואנה. עכ"ל. אולם יתכן גם לומר להיפך, שאדרבה כמה שהמעברתא קצרה יותר כך יושבים התפילין יותר טוב על הראש והקיבורת, שהרי הם עגולים ואם המעברתא ארוכה נמצא שחלק גדול בשני צדדיה הוא באויר וממילא התפילין מונחים פחות טוב.

ואכן שאלתי את הגאון הנ"ל והוא הפנה אותי לעיין בספרו תפלה למשה חלק א' (על פרשיות ובתים רצועות וקשרים) עמ' שס"ח, שם הביא את לשון המהרש"ל הנ"ל והביא שם (ציור 24) את אופן החיתוך לפי המהרש"ל ונקט שחותכין את המעברתא כולה בשיפוע באופן שכולה תהיה קצרה כדי להבליט היטב את ריבוע החיתורא (כעין ציור מס' 3 הנ"ל), אלא שבציור של הרב קרויזר נקט שגם בקרן הזווית של המעברתא היא עדיין יותר קצרה מהחיתורא). וכתב שם עוד שכן משמע בכל לשונות הראשונים הנ"ל שהבאתי לעיל, שיש לחתוך את כל המעברתא.

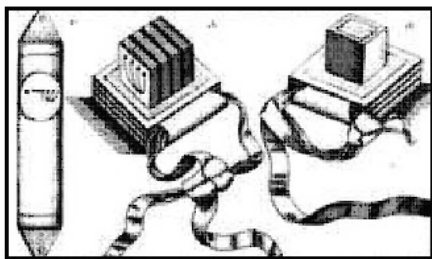
העולה מן המדובר, שאם כי יש מקום ליישב ולתרץ המנהג של זמנינו ובודאי לא שייך לומר שזה פסול⁹, אבל אין שום הגיון למה לנו לשנות מפשטות לשון הראשונים, ולשנות מהמנהג הקדמון בלי שום סיבה מוצדקת, בזמן שע"י השינוי יש צד שנופלים לחשש פסול בתפילין, למה לא ללכת בעקבות הראשונים והפוסקים שיש לקצר המעברתא כפשוטו ובלי התחכמויות.

אלא שלהלכה למעשה איני יכול לקבוע מסמרות ולומר שום דבר ברור בדבר זה, מאחר שאיני יודע מי הנהיג את החיתוך של זמננו ובאיזה דור זה התחיל ומה היה הסיבה לזה. לכן אבקש ממי שיכול לברר דבר זה, שיטרח ויכתוב לתועלת הכלל מה שיש לו לחדש בזה.

ציורים של תפילין בדורות הקודמים

העתקתי כמה ציורים מסוף ספר 'פרי אליעזר' - קשר תפילין, באדיבות המחבר הרה"ג ר' אליעזר פולק שליט"א, שם נאספו עוד ציורים רבים עתיקים - ובכולם רואים שהמעברתא כולה קצרה (כמובן שא"א לבנות הלכות על ציורים, ובודאי יש כמה פרטים בציורים שאינם מדויקים, אבל מ"מ זה ראייה נוספת לכל דברי הפוסקים שהבאתי במאמר)

מתוך ספר 'הלכות ומנהגי היהודים' משנת 1783 ה'תקמ"ג
קיבלתי מהרה"ג ר' אברהם יעקב קצנלבוויגן

מתוך ספר 'מדרוך תפילין' בלמינית משנת 1684 ה'ת"ח
קיבלתי מהרה"ג ר' אברהם יעקב קצנלבוויגן

★ ★ ★

9 בפרט שיש הסוברים שבחיתורא א"צ ריבוע כלל (עיין תוס' מנחות לה. ד"ה תפילין בסוף הדיבור, ברוך שאמר הג"ה כט, עולת תמיד סי' לב ס"ק מט, וביאור הלכה שם סעיף לט), וגם אפשר לצרף דעת הסוברים שריבוע ארוך כשר בתפילין (שלטי גבורים על הרי"ף הלכות תפילין דף ז: אות ג' שכ"כ הריא"ז בשם זקינו הרי"ד, בעל העיטור הלכות תפילין שער ראשון ח"ג, ומרדכי הלכות תפילין דף יא: טור א' בשם בה"ג ורי"ף לגבי תש"י, וע"ע שו"ת ארץ צבי סי' יב אות ג).